

γράμματα

ΔΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΤΕΧΝΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

και τέχνες

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΟΤΖΙΑΣ

μεταπολεμικοί πεζογράφοι

Γ.Δ. ΠΑΓΑΝΟΣ

*Ο Σκαρίμπας,
το παράλογο και ο υπερρεαλισμός*

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΡΑΓΗΣ

*Διαβάζοντας τα
«Γράμματα σ' ένα νέο ποιητή»
του Ρίλκε*

ΑΘΗΝΑ ΣΧΙΝΑ

*Tàpies, Serra, Kounellis
Οι ομοιότητες
και οι διαφορές τριών προτάσεων*

ΚΡΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

γράφουν οι:

*Ανθούλα Δανιήλ • Αλέξ. Ζήρας • Ελισάβετ Κοτζιά
Άλκηστις Σουλογιάννη • Σπύρος Τσακνιάς
Κρίτων Χουρμουζιάδης*

Ποιήματα των

Ανδρέα Αγγελάκη, Μαρίας Κυρτζάκη, Frank O' Hara

Β' Περίοδος, Απρίλιος - Ιούνιος 1988, αριθ. τεύχους 55 Δοχ.300

Διαβάζοντας τα «Γράμματα σ' ένα νέο ποιητή» του Ρίλκε

του Γιώργου Αράγη

Όταν σκέφτομαι πόσα βιβλία με συντρόφεψαν έτσι που να αισθάνομαι την ανάγκη να τα διαβάσω ξανά και ξανά, καταλήγω σ' έναν αριθμό μικρό, δηλαδή μονοψήφιο. Ανάμεσα σ' αυτά τα λίγα είναι και τα «Γράμματα σ' ένα νέο ποιητή» του Ρίλκε.

Τα πρωτοδιάβασα, σε ηλικία 21 χρονών, στην ωραία μετάφραση του Μάριου Πλωρίτη κι έμεινα γοητευμένος. Είχα ακούσει πως ο Ρίλκε ήταν σπουδαίος ποιητής, είχα δει και μερικά ποιήματά του, που χωρίς να ξέρω γιατί, τα θεώρησα εξαιρετικά. Αργότερα ψυλλιάστηκα πως εκείνη η πρώτη αντίδρασή μου στα «Γράμματα σ' ένα νέο ποιητή» ήταν μάλλον αποτέλεσμα ανεπάρκειας κι εγωκεντρικού συμπλέγματος παρά ουσιαστικής επαφής μαζί τους. Όταν άνοιξα το βιβλιαράκι με τα κείμενα του Ρίλκε, ασχημάτιστος καθώς είμουν, δεν είχα αρκετό προσωπικό έργο ώστε να τα σταθμίσω ανάλογα. Το διάβασα λοιπόν κάτω από την επήρεια της κοινής αντίληψης ότι ήταν ένα σημαντικό βιβλίο. Έτσι, χωρίς τη δυνατότητα να το σταθμίσω κατά τρόπο προσωπικό, δέχτηκα προκαταβολικά την αξία του. Δεν το διάβασα, μ' άλλα λόγια, για να δω αν έχει κάτι να πει, αλλά για να μάθω όλα τα σπουδαία που περιείχε. Κι επειδή έβλεπα ότι πολλά σημεία του έβρισκαν κάποιες αντιστοιχίες στη σκέψη μου, πίστεψα πως το αφομοίωσα. Από τ' άλλο μέρος υπήρχε από την πλευρά μου έντονη η προδιάθεση να πιστέψω ότι οι σκέψεις ενός τόσο φημισμένου ποιητή εναρμονίζονταν με τις δικές μου. Κάθε μαθητευό-

μενος διανοούμενος θέλει πάντα, φαντάζομαι, να πιστεύει ότι καταλαβαίνει τα κείμενα που θεωρούνται εξαιρετικά. Το αντίθετο θα ισοδυναμούσε με, εξαντακλάσεως, δημόσια καθαίρεσή του και με αυτοπαράδοχή της αναξιότητάς του. Πράγματι με το οποίο ~~π~~δε συμβιδιάζεται το εγώ του. Όταν πρωτοδιάβασα λοιπόν τα «Γράμματα σ' ένα νέο ποιητή» γοητεύτηκα. Με τη διαφορά ότι αυτή η γοητεία ήταν προϊόν μιας ελεγχόμενης αντίδρασης, καθεαυτή δηλαδή μια μορφή αυταπάτης.

Πέρασαν από τότε κάπου τριάντα χρόνια. Μέσα σ' αυτό το διάστημα, εκτός από ό,τι είπα παραπάνω, το διαδοχικό ξαναδιάβασμα των «Γραμμάτων» έφερε στην επιφάνεια μερικά ειδικότερα ζητήματα. Μεταξύ των οποίων και τα παρακάτω.

Καθώς ξαναδιάβαζα μετά από καιρό το βιβλίο του Ρίλκε, παρατηρούσα με κάμ-ποση αμηχανία πως ορισμένα σημεία του ήταν σα να τα διάβαζα για πρώτη φορά. Είμουν σίγουρος πως τα είχα διαβάσει τις προηγούμενες φορές όσο είμουν επίσης σίγουρος ότι μου είχαν διαφύγει. Όχι πως δεν τα θυμόμουν ολωσδιόλου – αν και ως ένα βαθμό συνδέαινε κι αυτό –, αλλά πως τα είχα προσπεράσει με αλαφριά καρδιά. Μια παρατήρηση που είχα την ευκαιρία να την επαληθεύω άλλωστε σε ανάλογες αναγνώσεις άλλων αγαπητών κειμένων. Θα φανεί ίσως τραδηγημένο να πω ότι και σήμερα, διαβάζοντας τα «Γράμματα», διαπιστώνω αφομοιωτικά κενά. Κι όμως αν θέλω να είμαι ειλικρινής θα πρέπει να

ομολογήσω ότι συμβαίνει έτσι. Ενώ τείνω να πιστέψω πως έχω αφομοιώσει ολόκληρο το βιβλιαράκι, ένα νέο διάβασμά του έρχεται να μου αποκαλύψει πως υπάρχουν σημεία τα οποία δεν έχω προσέξει αρκετά και σημεία που παραμένουν, περισσότερο από ό,τι νόμιζα, ανοιχτά προβλήματα. Συνήθως όταν διαβάζουμε ένα βιβλίο κάποιας αξίας μας φαίνεται πως το αφομοιώνουμε με πληρότητα. Εντούτοις το ζήτημα της αφομοίωσης είναι δύσκολο να σταθμιστεί, γιατί όσο περισσότερο μελετούμε ένα τέτοιο βιβλίο τόσο περισσότερο βλέπουμε να μένει το θέμα ανοιχτό. Χωρίς βέβαια να υπολογίζονται οι περιπτώσεις κατά τις οποίες διαβάζουμε βιβλία που δεν αφορούν τα στενά ενδιαφέροντά μας. Σε τέτοιες περιπτώσεις τα αφομοιωτικά κενά μπορεί και να καλύπτουν ~~άλη την έκταση των βιβλίων.~~

Κάτι άλλο το οποίο είδα αρχικά επιπόλαια, βάρυνε μέσα μου αργότερα και δεν έπαψε έκτοτε να με ελέγχει, έχει σχέση με τον τρόπο με τον οποίο μίλησε ο Ρίλκε στον Κάπους. Ο Κάπους ζήτησε, σαν άπραγος, τη γνώμη του φτιασμένου ποιητή Ρίλκε για τα πρωτόλεια στιχουργημάτά του. Ο Ρίλκε είχε τότε υπογραφή: έργο και φήμη. Είχε συνεπώς το περιθώριο να μιλήσει στο σχετικά νεαρό αποστολέα του από το ύψος της θέσης που τον τοποθετούσε η αναγνωρισμένη αξία του. Εντούτοις ο Ρίλκε αγνόησε την υπογραφή του, το έργο και τη φήμη του. Άφησε στην άκρη το μανδύα του αναγνωρισμένου ποιητή και αποκρίθηκε στο συνομιλητή

του με ανυπόκριτη ταπεινωσύνη. Στάθηκε δηλαδή “ενώπιος ενώπιω” με τον εαυτό του, ακριβοζυγιάζοντας τις όποιες ζωτικές αλήθειες είχε αποκομίσει από τη μέχρι τότε ποιητική πορεία του. Σα να έκανε για λογαριασμό του ένα είδος απολογισμού της εσωτερικής ζωής του. Για τούτο τα γράμματα αυτά, μολονότι εξορισμού συμβουλευτικά, έχουν κατεξοχήν εξομολογητικό χαρακτήρα. Αυτός ο λόγος ο χωρίς υπογραφή – χωρίς κοσμικές διακρίσεις, χωρίς άμβωνα, χωρίς καμιά θετική αξιολογική αυτοπαραδοχή του υποκειμένου του – στάθηκε αργό και δύσκολο παράδειγμα. Πρώτα πρώτα γιατί είχα μάθει το μάθημα αλλιώς. Είχα διαποτιστεί από το πνεύμα της καθημερινής σκιαμαχίας των υπογραφών στη δημόσια και στην ιδιωτική ζωή. Κι είχα μάθει να εκτιμώ θετικά το φωτοστέφανο των υπογραφών έτσι που, μεταξύ άλλων, να κοιτάζω να διακρίνω ανάμεσα από τις σειρές, όταν δεν παρουσιάζονταν ξέσκεπα μέσα στα κείμενα, τα διάσημα των διανοουμένων μας. Διάσημα που κι όταν δεν τους είχαν απονεμηθεί στην “αγορά” τα κολλούσαν μόνοι τους. Από πόσα αλήθεια και πόσα παφίλια δε θαιπεώθηκα. Το διδύλιό του Ρίλκε μπροστά στις διαστάσεις αυτής της μαθητείας, η οποία είχε την αφετηρία της στα πρώτα σχολικά χρόνια, φάνταζε από τη συγκεκριμένη άποψη σαν μικροσκοπική αίρεση. Πέρα όμως από το θέμα της αρνητικής μαθητείας, το παράδειγμα του ποιητή έμενε δύσκολο, δύσκολο καθεαυτό. Είναι σχετικά εύκολο να το εννοήσεις και να το επαινέσεις, ενώ ταυτόχρονα είναι πολύ δύσκολο να το εφαρμόσεις φυσικά και απροσποίητα στην πράξη. Όταν π.χ. έχεις κάτι να πεις, όχι απαραίτητα σημαντικό, και θέλεις να το πεις απροσχημάτιστα, κι έχεις λογικά αρνηθεί την ευτελή εξωστρέφεια, θα σου μείνει να αντιμετωπίσεις το δικηγόρο που φέρνεις μέσα σου. Τον πανταχού παρόντα συνήγορο του “εξαιρετικού” εαυτού σου, που ξεφυτρώνει κι εκεί που δεν το φαντάζεσαι: πίσω από μια αποστροφή, από μια φράση, μια λέξη, ένα σημείο στίξης, κ.λ.π. Κι όταν ξεφυτρώνει έτσι λαθραία σημαίνει πως κάπου στο ασυνείδητό σου εκείνη η υπόθεση με τα παφίλια δεν έχει ξεπεραστεί. Μια ιστορία που δεν έχει τέλος αν δεν έχεις την αυτάρχεια του Ρίλκε. Από τ’ άλλο μέρος όμως τι αξίζει αυτή η ζωή, αν

Πανδαισία χρωμάτων, σχεδίων και σχημάτων προσφέρει το δίπτυχο του Διονύση Φωτόπουλου, που εξέδωσε η Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος. Δύο ογκώδεις τόμοι μεγάλου σχήματος: «Ενδυματολογία στο Ελληνικό Θέατρο» (Αθήνα 1986, σελ. 324) και «Σκηνογραφία στο Ελληνικό Θέατρο» (Αθήνα 1987, σελ. 415), που παρουσιάζουν με αντιπροσωπευτικά δείγματα της δουλειάς τους 70 σύγχρονους Έλληνες ενδυματολόγους ο πρώτος και 65 σύγχρονους Έλληνες σκηνογράφους ο δεύτερος. Και στους δυο τόμους έχουν περιληφθεί εκτός από τους καλλιτέχνες που εργάζονται στην ελληνική σκηνή ομοτέχνοί τους που διαπρέπουν στο εξωτερικό. Φυσικά, τα περισσότερα από τα ονόματα απαντούν και στους δύο τόμους αφού τόσο συχνά οι ιδιότητες του ενδυματολόγου και του σκηνογράφου συνυπάρχουν στο ίδιο πρόσωπο. Ενδιαφέρουσες φωτογραφίες εποχής από τα πρώτα θέματα του νεοελληνικού θεάτρου και από τις μεταγενέστερες εξελικτικές φάσεις του πλαισιώνουν τις εισαγωγές που έχει προτάξει ο Δ. Φωτόπουλος σ’ αυτή την έντυπη προσφορά του.

δοκίμιο • δοκίμιο • δοκίμιο • δοκίμιο • δοκίμιο • δοκίμιο • δοκίμιο •

της στιγμές, όταν δεν τείνεις προς τα εκεί που δείχνει το παράδειγμα του ποιητή;

Κάτι που άργησα πάλι να το χωνέψω ήταν η αρνητική στάση του Ρίλκε απέναντι στον αναλυτικό λόγο. Τη στάση αυτή την είδα τον πρώτο καιρό περισσότερο σε μια προσωπική ιδιοτροπία παρά ως αποτέλεσμα ευθυκρισίας. Ήταν ωστόσο φανερό πως ο Ρίλκε τόσο έμμεσα, αποφεύγοντας να πραγματευτεί αναλυτικά τα κείμενα του Κάπου, όσο και ρητά σε ορισμένα σημεία, αρνιόταν την αξία της ανάλυσης ως οργάνου με το οποίο μπορούμε να εισδύσουμε στο λογοτεχνικό άδυτο. Και μάλιστα την αρνιόταν αποφασιστικά και με πλήρη συνέπεια. Στο πρώτο γράμμα, αφού λέει στον Κάπου ότι αδυνατεί να δει τα γραφτά του σαν κριτικός, περνάει αμέσως στο θεμελιώδες αίτημα του να γράφει κανείς από εσωτερική ανάγκη και σύμφωνα μ' αυτή. Το "σύμφωνα μ' αυτή" αναφέρεται στη διατύπωση, στην έκφραση, για την οποία μιλάει σε δύο σημεία συμβουλευτικά. Στα υπόλοιπα γράμματα αναφέρεται κατεξοχήν στις προϋποθέσεις που αφορούν την ανάπτυξη της προσωπικότητας: μοναξιά, περισυλλογή, ειλικρίνεια, αυτοπαραδοχή, καρτεριά, διαθεσιμότητα απέναντι στα εξωτερικά και στα ψυχικά γεγονότα – και αντιθετικά, προσοχή στην επιτήδευση και στη συμβατικότητα. Και όλα αυτά με αντικειμενικό σκοπό τη "μεταμόρφωση", κάτι που θα λέγαμε διαφορετικά προσωπικό γίγνεσθαι. Τελικά δηλαδή ο Ρίλκε δεν πραγματεύεται αναλυτικά τα κείμενα του Κάπου, ούτε θέτει γενικότερα τέτοιο ζήτημα κατά τρόπο θετικό. Αντίθετα συμβουλεύει το φίλο του να διαβάξει όσο γίνεται λιγότερα θεωρητικά κείμενα. Αν δει κανείς αυτή τη στάση του ποιητή, με βάση τα όσα έμαθε στο σχολείο ή με βάση τις γνώσεις που απέκτησε από τα διάφορα εγχειρίδια αισθητικής, θα τη θεωρήσει ασφαλώς ανεξήγητη ή αδικαιολόγητη. Αν μάλιστα τυχαίνει να είναι οπαδός των σύγχρονων θεωριών που μαστίζουν την Ευρώπη θα τραβήξει πιθανότατα μια μονοκοντυλιά στα "Γράμματα" και θα τα προγράψει. Είναι όμως τόσο απλό; Ο Ρίλκε δεν ήταν κανένας άκαπνος, από την πρακτική της λογοτεχνίας, θεωρητικός. Είχε, αποδειγμένα, δεσμό αίματος με τη λογοτεχνία και όχι "κατά συνθήκην" – κι η γνώμη του στη ζυγαριά της εγκυρότητας βαραινεί περισσότερο από τις γνώμες εκατοντάδων θεω-

ρητικών. Ό,τι η συμβατική γλώσσα έχει τη δυνατότητα να αναλύσει, αναφορικά με τα λογοτεχνικά έργα, έχει ομόλογο χαρακτήρα δηλαδή συμβατικό. Αλλά τα συμβατικά συστατικά των λογοτεχνικών έργων δεν αφορούν τη λογοτεχνική μοναδικότητά τους. Κι ο Ρίλκε ήθελε ίσα ίσα να προσανατολίσει το συνομιλητή του προς αυτή τη μοναδικότητα. "Ένα έργο τέχνης" γράφει στο πρώτο γράμμα "είναι άξιο μόνο σαν ξεπηδάει από μια ανάγκη. Για να το κρίνεις, πρέπει να δεις ποιά είν' η πηγή του". Κι η πηγή του, όπως την εννοεί ο ποιητής, είναι πάντοτε μη συμβατικό δεδομένο που καθεαυτό δεν επιδέχεται θεωρητική ανάλυση. Παραφράζοντας τον Καρυωτάκη θα έλεγα, αταίριαστα για την περίπτωση ρητορικά, κάπως αντίστοιχα: ποιητική ιδιοφυΐα, χωρίς γνωστικές πλάνες, πόσο δύσκολα δέχεται κανείς το δίδαγμα σου. Ο Ρ. Μπάρτ έφαγε μια ζωή για να καταλάβει πως ήταν πλάνη να πιστεύει ότι ήταν δυνατό να υπάρξει "επιστήμη της λογοτεχνίας".

Τα "Γράμματα σ' ένα νέο ποιητή" είναι ασφαλώς κείμενα θεωρητικά. Ο Ρίλκε θέλοντας να μιλήσει για το ποιητικό γεγονός ήταν αναγκασμένος να χρησιμοποιή-

σει έλλογη διατύπωση. Ένα λόγο συνεπώς νοητό ο οποίος απευθυνόταν στο συνομιλητή του συνομιλητή του. Σκοπός του ωστόσο δεν ήταν να αναπτύξει ορισμένη λογική επιχειρηματολογία ή ορισμένο σύστημα ιδεών. Σκοπός του ήταν να υποδείξει την πέρα από την καθαρή νόηση οντότητα του ποιητικού γεγονότος. Εντούτοις η έλλογη υφή των "Γραμμάτων" είναι δυνατό να σταθεί παραπλανητική. Η παιδεία μας γενικά είναι ιδεοκρατική και το μυαλό μας έχει την τάση να βλέπει παντού λογικά οικοδομήματα. Έτσι είναι δυνατό να δει κανείς τα "Γράμματα" σαν ένα σπουδαίο εγκόλπιο ιδεών. Να τα εκτιμήσει σε μια πρωτότυπη συλλογιστική και να ικανοποιηθεί στη προδιάθεσή του να οικειοποιηθεί από αυτά εξαιρετικά διανοήματα. Ο Ρίλκε όμως στα δέκα γράμματά του προς τον Κάπου μιλάει ουσιαστικά για ένα πράγμα: για την εσωστρέφεια εκείνη που δυνητικά οδηγεί στη "μεταμόρφωση", στο προσωπικό γίγνεσθαι, του ανθρώπου που θέλει να σηκώσει άγκυρα για το ταξίδι της ποίησης. Μιλάει μ' άλλα λόγια για μια διαδικασία η οποία έχει βιωματικό χαρακτήρα. Από την πλευρά αυτή, όσο και να μετράει τα λόγια του ο ποιητής, όσο και να

ΑΙΣΩΠΟΥ ΜΥΘΟΙ

δισκοειδή για παιδιά

ελληνικά ΔΙΓΛΩΣΣΟ αγγλικά

εικονογράφηση: Τζένη Δρόσου

AESOP'S FABLES

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Κ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

δοκίμιο • δοκίμιο • δοκίμιο • δοκίμιο • δοκίμιο • δοκίμιο • δοκίμιο •

λέει καθαρά ό,τι έχει να πει, τα “Γράμματα” είναι δυσκολότατα κείμενα. Γιατί είναι αδύνατο να μπει κανείς στο πνεύμα τους χωρίς να διαθέτει κάτι τι από τις βιωματικές προϋποθέσεις με τις οποίες γράφτηκαν. Κι αυτές οι προϋποθέσεις δεν είναι διανοητικής κατηγορίας. Κι είναι προπάντων αυτές που δε διαθέτουν συνήθως οι διάφοροι θεωρητικοί που εξηγούν τα πάντα αραδιάζοντας λογικά επιχειρήματα¹. Όπως προανάφερα, αν κάτι χρειάζεται απαραίτητα για να έρθεις σ’ επαφή με το πνεύμα των “Γραμμάτων”, αυτό είναι ένα στοιχειώδες έστω, βιωμα-

τικό έρμα. Κι όχι μόνο τούτο αλλά και η προσέγγιση των κειμένων από την οπτική γωνία αυτού του έρματος. Από εκεί και πέρα αρχίζει μια ιστορία πάλι δίχως τέλος. Κάθε δήμα που θα κάνει κάποιος προς τη δοσμένη κατεύθυνση – κάθε προσωπική, μικρή ή μεγάλη, κατάκτηση βιωματικού τύπου – θα του αποκαλύπτει όλο και περισσότερο την ενδοχώρα αυτών των κειμένων. Από την πλευρά αυτή τα “Γράμματα”, όταν διαδίδονται διαδοχικά από καιρό σε καιρό, μοιάζουν με την πέτρα που πέφτει στο νερό και ανοίγει επάλληλους κύκλους. Κάθε νέο διάβασμα,

κατά την ανταπόκρισή μας, κι ένας νέος κύκλος.

1. Αξίζει να θυμηθούμε εδώ τη συναφή γνώμη του Ελύτη. “Κάθε μέρα που περνάει με κάνει ολοένα και περισσότερο να πιστεύω πως η κατανόηση της ποίησης, είναι κάτι το εντελώς άσχετο με ό,τι ως τώρα συνηθίσαμε να ονομάζουμε ευφυΐα, άσχετο με όλα όσα κάτω από το γενικό τίτλο “πνευματικά προσόντα” εξασφαλίζουν, όταν υπάρχουν, στον κάτοχό τους, κοινωνικές επιτυχίες και θαυμασμούς.” *Ανοχτά Χαρτιά*, Αθήνα, Αστερίας, 1974, σσ. 374.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΔΡΟΣ

Γ. Γενναδίου 3 – τηλ. 36.02.007

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ

ΟΜΟΝΟΙΑ 1980

Φωτογραφίες
ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΠΕΛΙΑΣ

Ένα άλμπουμ με φωτογραφίες του *Ανδρέα Μπέλια* από τη σημερινή Ομόνοια, μαζί με ένα εκτενές κείμενο του *Γιώργου Ιωάννου*. Η κίνηση της θρυλικής πλατείας και τα θαυότερα κίνητρά της. Η τολμηρή περιγραφή και ανατομία της κοινωνίας των προσώπων που συχνάζουν εκεί. Ντοκουμέντο εποχής και συνάμα ενθύμιο. Πιο ανθρώπινο κοίταγμα προσώπων, πράξεων και σχέσεων που πολύ εύκολα καταδικάζουμε. Μνήμες και γνώμες για πράγματα, πρόσωπα και ανθρώπινες καταστάσεις.

